

УДК 343(045)

Мотлях Олександр Іванович –
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінально-
правових дисциплін навчально-
наукового інституту права
та психології Національної академії
внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ОБМЕЖЕННЯ «ПРОТИПОКАЗАННЯ» ОСОБИ НА УЧАСТЬ У ПРОХОДЖЕННІ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ВИКОРИСТАННЯМ ПОЛІГРАФА

Здійснено аналіз актуального питання щодо індивідуальних обмежень «протипоказань» підекспертної особи на участь у проходженні психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа. Розкрито сутність цих фізіологічних обмежень, недотримання яких негативно позначається на результаті експертизи та якості розслідування конкретного кримінального правопорушення.

Ключові слова: поліграф; експерт-поліграфолог; психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа; відкрите кримінальне провадження.

Проанализирован актуальный вопрос индивидуальных ограничений «противопоказаний» подэкспертной личности на участие в прохождении психофизиологической экспертизы с использованием полиграфа. Раскрыта сущность этих физиологических ограничений, несоблюдение которых отрицательно отражается на результате экспертизы и качестве расследования конкретного уголовного правонарушения.

Ключевые слова: полиграф; эксперт-полиграфолог; психофизиологическая экспертиза с использованием полиграфа; открытое уголовное производство.

Активне впровадження поліграфа у вітчизняну правозастосовну практику, зокрема в кримінальне судочинство, на фоні позитивних зрушень у цьому напрямі демонструє низку питань, що потребують ґрунтового аналізу та фахової оцінки. Серед проблемних аспектів – практична неврегульованість процесу проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа (ПФЕВП) щодо перевірки уявних слідів відображення людини, пов'язаних з обставинами розслідування

конкретного кримінального правопорушення, зареєстрованого в Єдиному реєстрі досудових розслідувань (ЄРДР).

Незважаючи на те, що поліграф і діяльність щодо його використання в Україні нині залишається нормативно не закріпленою, об'єктивна реальність, зумовлена нагальними потребами кримінального судочинства, спонукає правоохоронні органи до залучення поліграфологів та використання їх спеціальних знань у галузі поліграфології для надання фахової допомоги у відкритому кримінальному провадженні. Для цього, відповідно до клопотання слідчого, прокурора, адвоката до керівника установи, що спеціалізується на проведенні психофізіологічних експертних досліджень із використанням поліграфа, на підставі винесеної слідчим суддею й судом ухвали суду призначається така експертиза відносно перевірки від підекспертного даних, отриманих від нього раніше досудовим слідством із метою з'ясування питань, пов'язаних із подією вчиненого кримінального правопорушення. Саме на спеціаліста-поліграфолога, якого залучають до участі в кримінальному провадженні як експерта-поліграфолога на підставі ч. 4 ст. 38, ч. 1 ст. 243, ч. 2 п. 4, 5 ст. 244 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, покладається проведення цієї експертизи з огляду на відсутність у державних інституціях Міністерства юстиції України такого виду експертної діяльності. Спеціалісти-поліграфологи недержавних установ, маючи навички спеціальних знань у галузі поліграфології, виконують завдання, які передбачає досудове слідство, дотримуючись процесуальних вимог чинного законодавства України. Така експертна діяльність повністю відповідає вимогам, що ставляться до інших видів судових експертиз. Вона ґрунтується на принципах законності, поваги до прав і свобод людини та громадянина, об'єктивності, різнобічності, повноти проведених досліджень на основі використання сучасних досягнень науки й техніки, а також незалежності експерта-поліграфолога, який її виконує.

Слід зазначити, що призначення та проведення ПФЕВП є однією з форм реалізації спеціальних знань кримінального судочинства, оскільки забезпечує методично кваліфіковані, обґрунтовані дослідження об'єктів, що мають значення для встановлення обставин розслідуваної події злочину. Використання у відкритому кримінальному провадженні результатів такої експертизи часто стає для підекспертної особи, яку підозрюють чи обвинувачують у конкретному кримінальному правопорушенні, «останньою» можливістю довести свою невинуватість у вчиненні злочину. Прикладів, що підтверджують цю тезу, у зарубіжній і вітчизняній практиці достатньо, зокрема коли органи досудового слідства й

судового провадження використовували результати ПФЕВП для виправдання зазначеної категорії осіб, які іншим способом не могли довести свою непричетність до певної події. Водночас експертиза, що здійснюється під контролем поліграфа для перевірки ідеальних слідів відображення пам'яті людини, пов'язаної з подією злочину, не повинна бути самоцілью сторони, яка ініціює експертне дослідження. Вона може мати лише допоміжний характер для встановлення обставин, що підлягають доказуванню. Російські дослідники поліграфа А. А. Ткаченко, Г. Є. Введенський, Т. Н. Секерадж зауважують, що така експертиза слугує ефективною формою взаємодії експерта-поліграфолога з підекспертною особою та враховує правильну оцінку її поведінки під час проведення ПФЕВП, а також отриманих за допомогою неї результатів на основі виявлених і зафіксованих поліграфом психофізіологічних реакцій, важливих для кримінального слідства [1, с. 113].

Поділяючи викладену позицію та аргументуючи її, зазначимо, що в цьому процесі, дійсно, головне місце посідає людина з ідеальними слідами відображення певної події чи окремих обставин, що стали предметом проведення ПФЕВП.

Проводять таку експертизу із залученням спеціальних знань експертів-поліграфологів, адже вона становить складне процесуальне завдання. Відповідно, підекспертний є родовим об'єктом експертних досліджень, у тому числі психологічних, психофізіологічних, психіатричних тощо, і належать до одного класу судових експертиз особистості. Зібрання даних про такого індивідуума ґрунтується на матеріалах, які надало слідство для підготування експерта-поліграфолога до проведення ПФЕВП. Вона має суто прикладне завдання, зміст якого полягає у всебічному підході до вивчення особистості. Така експертна діяльність відображає мету запланованої експертизи, передбачає підбір, розроблення методів її проведення та аналіз отриманої інформації від особи шляхом застосування поліграфа. Водночас потрібно врахувати певну особливість, що полягає в з'ясуванні індивідуальних властивостей підекспертного: обставинах добровільної згоди особи на цю експертизу; віку й стану здоров'я; наявних захворювань чи хронічних хвороб, у тому числі залежності від алкогольних, снодійних, психотропних, наркотичних речовин та інших хімічних і біологічних препаратів тощо. Ці та інші фізіологічні складові дають змогу експерту-поліграфологу найбільш об'єктивно пізнати особу, відносно якої заплановано здійснення перевірки значущих для слідства даних, що є предметом проведення ПФЕВП. На нашу думку, доцільним у цьому процесі буде попереднє проведення медико-психологічного дослідження підекспертного в

спеціалізованих медичних закладах і центрах із формулюванням висновку щодо стану здоров'я особи та інших її індивідуальних фізіологічних особливостей. Зміст запитань для зазначеної перевірки може бути таким:

які індивідуально-психологічні особливості притаманні особі, у тому числі емоційно-особистісної сфери, рівень суб'єктивного контролю й характеру;

чи здатна особа адекватно сприймати обставини, що мають значення для кримінального провадження, а також давати щодо них правдиві показання;

який психофізіологічний стан опитуваного на цей час і чи дає змогу він брати участь у проведенні ПФЕВП;

чи немає в особи різного виду протипоказань, що можуть зашкодити якісному проведенню відносно неї експертних досліджень на поліграфі.

Отриманню достовірних результатів ПФЕВП можуть завадити фізіологічні особливості підекспертного: вік, інтелектуальний рівень розвитку, наявність хронічних захворювань, зокрема психічного або фізичного, що передбачають обмеження «протипоказання» особи на її участь у проходженні цієї експертизи. Так, здійснимо аналіз окремих із них:

1. Вік підекспертної особи та рівень її соціально-психологічного розвитку. На практиці з'ясування цих нібито простих даних посередництвом поліграфа супроводжується різними позиціями фахівців, що зумовлено низкою проблем, зокрема відсутністю єдиного підходу щодо питання участі малолітніх і неповнолітніх осіб у проведенні ПФЕВП. Дійсно, чинне кримінально-процесуальне законодавство України не обмежує участі цих осіб у проведенні слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів, але із залученням сторін, які представлятимуть їх інтереси в кримінальному процесі. Натомість участь малолітніх чи неповнолітніх осіб у зазначеній експертизі з метою перевірки уявних слідів відображення, пов'язаних із подією злочину чи окремими обставинами вчиненого кримінального правопорушення, є недоцільною і такою, що може дезорієнтувати чи спотворити їх уяву в реальній дійсності відносно того, що відбулося. Це можна стверджувати з огляду на особливості їх вікового, соціально-психологічного розвитку, застосування до них експертами-поліграфологами спеціальних стимулів (запитань), які викликають психофізіологічні реакції організму, що й фіксує поліграф. Складність проведення ПФЕВП щодо цієї категорії осіб визначається неможливістю повноцінного усвідомлення сутності й соціальної важливості такої експертизи через свій віковий розвиток та специфіку

сприйняття окремих аспектів життєвих реалій. Водночас, на думку М. С. Строговича, «малолітні особи (свідки) бувають надзвичайно спостережливими та інколи помічають такі деталі, на які дорослі могли й не звернути уваги» [2, с. 411].

Опонуючи до позиції вченого, зауважимо, що спостережливість є однією зі складових, які становлять ідеальне джерело відображення пам'яті людини, однак якість відтворювання особою знань про подію злочину залежить також і від правильного сприйняття того, що відбулося. Малолітні чи неповнолітні особи, з огляду на свою психологічну та соціальну незрілість, можуть не завжди адекватно реагувати на явище, процес, обставини події, тому окремі вдавані факти не збігатимуться з реальними. Тому ПФЕВП найбільш доцільно призначати для осіб, які досягли 14 років і старших.

2. Рівень інтелектуального розвитку підекспертного. Розкриваючи цю складову розумової діяльності людини, що також належить до умовних обмежень «протипоказань» особи на її участь у проходженні цієї експертизи, можна зробити висновок, що вона також є своєрідним показником, який може впливати на загальний якісний результат проведення ПФЕВП. Зокрема, це стосується осіб, які мають певну інтелектуальну відсталість з огляду на окремі соціальні та інші особливості (безграмотність, тривалий бродяжницький спосіб життя тощо), що не пов'язані з відхиленнями від психічних, психіатричних норм розвитку людини. Експерт-поліграфолог може з'ясувати ці особливості особи за допомогою:

отримання інформації від ініціатора ПФЕВП щодо підекспертного (уявлення про особу за результатами попередньо проведених слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, вивчення даних про особу з матеріалів оперативно-розшукової діяльності тощо);

проведення з підекспертною особою передтестової бесіди, що передує наступному етапу виконання ПФЕВП;

визначення мінімального рівня АО підекспертного, що надасть можливість експерту-поліграфологу зрозуміти, чи здатна особа сприймати зміст тестового стимулу (запитання) та адекватно на нього реагувати. Хоча, якщо вже наявні дані, що підтверджують низький рівень інтелектуального розвитку підекспертного, показання якого потребують перевірки на поліграфі, експерт-поліграфолог може приймати рішення щодо призначення ПФЕВП з урахуванням результатів судово-психологічної або судово-психіатричної експертиз. У контексті висвітлення цього питання В. О. Варламов зазначає: «... якщо ступінь розумової відсталості такий, що підекспертний повністю позбавлений самокритики, то він розповість усе, що знає, і психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа йому не

потрібна. Якщо ж у нього наявна мінімальна критика власної поведінки, значить особа розуміє, що її зізнання призведе до несприятливих для неї наслідків, а отже, вона буде намагатися приховати інформацію» [3, с. 170–178].

3. *Наявність у підекспертної особи хронічного психічного захворювання (шизофренії, епілепсії тощо).* Усе це стосується форм усталених хронічних хвороб людини, що супроводжуються різними реакціями її організму на подразники (стимули) побутового, сімейного, соціального, медичного характеру та ін.

На думку більшості поліграфологів, психічне захворювання є причиною, що виключає можливість проведення ПФЕВП. Проте фактичний стан особи під час перебігу захворювання є різним: періоди загострення можуть змінюватися періодами ремісії, коли психічний стан особи перебуває в межах норми. Саме в останньому разі, на думку В. В. Семенова, не виключено проведення ПФЕВП, але рішення щодо її виконання має прийматися з урахуванням думки психіатрів [4, с. 78].

Погоджуючись із позицією вченого, додамо, що за наявності документально підтверджених даних будь-якої складної хвороби в особи необхідно порушувати питання щодо консультування зі спеціалістами такого профілю або ж рекомендувати ініціюючій стороні експертного дослідження забезпечити проведення відносно підекспертного судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи. За результатами отриманих експертних висновків спільно з фахівцями можна дійти згоди відносно проведення, перенесення чи відмови у виконанні ПФЕВП.

4. *Вживання підекспертною особою алкогольних та психоактивних речовин (спиртних напоїв, наркотичних та психотропних препаратів чи їх прекурсорів).* Повна залежність підекспертної особи від зазначених спиртних напоїв, реагентів, токсинів спричиняє отруєння, тимчасове блокування або ж паралізування нервової системи, що негативно, шкідливо й навіть небезпечно впливає на процеси життєдіяльності людини. Самопочуття такої особи не дає змоги проводити ПФЕВП, оскільки отримані результати експертизи завідомо матимуть хибний зміст, що можна розцінювати як недоцільно проведений процесуальний захід. У стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, а також під дією психотропних речовин проведення цієї експертизи виключене, оскільки існує висока ймовірність неадекватного реагування особи на пред'явлені стимули (запитання). Це саме можна сказати й про певний проміжок часу після прийому сильнодіючих лікарських засобів, так званих седативних препаратів, нейролептиків. Проведення ПФЕВП стає можливою лише після закінчення дії таких речовин і препаратів.

Таке експертне дослідження наркоманів не можна проводити й під час абстинентних проявів, тобто в період «ломки» [4, с. 78–79].

Отже, категорія наркотично залежних осіб практично непридатна для проведення такої експертизи до часу їх повного виликовування від цієї залежності та відновлення функцій організму підекспертного на адекватність дій і вчинків.

5. Високий ступінь втоми підекспертної особи, різко виражене в неї фізичне виснаження, гострий біль. Стан організму людини, яка перенесла велике навантаження (фізичне, психічне, психологічне, розумове) або ж стресову ситуацію чи перебуває в ній, а також гострі больові відчуття як наслідок післяопераційного, шокowego й іншого стресового стану, потребує реабілітаційного періоду відновлення сил. Так, А. А. Ухтомський зауважує: «У період таких станів у психіці людини з'являється виражена домінанта, що керує джерелом збудження в центральній нервовій системі та гальмує роботу інших нервових центрів» [5, с. 39].

За таких обставин дані ідеального джерела відображення пам'яті людини, що є об'єктом проведення ПФЕВП, можуть бути витіснені зі свідомості підекспертного іншими, важливішими для нього проблемними питаннями на момент проведення цієї експертизи. Тому можливість щодо її виконання може бути відновленою за умов повної нормалізації психологічного, фізичного, морального та іншого стану підекспертного, якого вона потребує.

6. Явно виражені хронічні й соматичні захворювання підекспертної особи в період загострення та декомпенсування (ремісії). Такий стан особи супроводжується виявом стійких нововиражених форм захворювання органів самопочуття людини або ж перехід їх у хронічні хвороби, які мають властивості періодичного загострення залежно від пори року, кліматичних умов, впливу атмосферних фронтів тощо. Декомпенсація таких захворювань є порушенням діяльності організму, будь-якої його функціональної системи або органу внаслідок зриву чи виснаження пристосувальних механізмів. Усе це викликає як тимчасове, так і тривале порушення фізіологічних процесів життєдіяльності людини через хворобу, що з огляду на організацію та проведення ПФЕВП може розглядатися як відносно обмеження «протипоказання». Але його не слід сприймати як постійне явище хворобливого стану здоров'я підекспертного. Перенесення людиною гострих чи хронічних захворювань викликає через деякий час пристосування її організму до нових умов існування та настання компенсації (від лат. «compensatio» – винагорода).

З позиції медицини – це реакція організму на ушкодження, яке полягає в заміні функцій ушкоджених органів за рахунок неушкоджених органів і тканин [6, с. 431].

Зважаючи на таку обставину, зазначимо, що вирішення цього питання завжди буде ґрунтуватися на індивідуальному підході до оцінювання стану здоров'я підекспертної особи, щодо якої планується проведення ПФЕВП з метою перевірки уявних слідів пам'яті людини, пов'язаних із подією злочину, який розслідують. Тобто йдеться не про хронічно стійку форму хвороби людини, стан якої вважається прямим протипоказанням цій експертизі, а про тимчасову ситуацію, у якій вона перебуває, що практично не перешкоджає виконанню щодо неї в подальшому ПФЕВП. Не виключено, що тимчасово хворобливий стан підекспертної особи може призводити до похибки в отриманих результатах проведеної експертизи. Більше того, означені вище захворювання можуть спотворити психофізіологічні реакції на пред'явлені стимули, які реєструє поліграф. Адже в процесі проведення ПФЕВП характерною ознакою є висока ймовірність появи стресу, який негативно впливає на стан здоров'я підекспертної особи, наприклад, може викликати гіпертонічний криз, якщо в особи є патологія серцево-судинної системи, нервово-психічний зрив тощо. Відповідно, експерт-поліграфолог зобов'язаний прогнозувати подібні ситуації й у випадках, коли проблема виходить за межі його компетенції, виконувати превентивні консультації з відповідними спеціалістами [7].

Отже, якщо існують відносні обмеження «протипоказання» в особи на її участь у проходженні цієї експертизи, то слід перенести її на інший час чи термін, дочекавшись стабільного самопочуття людини. За наявності об'єктивних причин слід взагалі відмовитися від проведення ПФЕВП, щоб не зашкодити підекспертній особі та статусу, у якому вона перебуває у відкритому кримінальному провадженні.

Підбиваючи підсумки, можна зробити такі висновки:

1) відсутність в експертів-поліграфологів єдиних стандартів щодо проведення ПФЕВП призводить до неоднозначного тлумачення питань, пов'язаних з індивідуальними обмеженнями «протипоказань» на участь особи в проходженні цієї експертизи;

2) різні фізіологічні обмеження мають індивідуальний характер, оскільки викликані певними суб'єктивними чинниками індивідуума, зокрема віком людини, станом її здоров'я, самопочуттям тощо;

3) призначенню та проведенню ПФЕВП обов'язково має передувати перевірка експертом-поліграфологом підекспертної особи щодо наявності чи відсутності в неї обмежень «протипоказань» на її

участь у проходженні цієї експертизи. Неврахування цих фізіологічних складових особи може негативно позначитися на стані здоров'я людини, а також сформувати хибне уявлення про неї в органу, який ініціював проведення ПФЕВП щодо перевірки слідів пам'яті під експертного, пов'язаного з подією злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Введенский Г. Е. Методологические проблемы опроса с использованием полиграфа в ходе судопроизводства / Г. Е. Введенский, А. А. Ткаченко, Т. Н. Секерадж // Судебно-медицинская экспертиза. – 2009. – № 3. – С. 98–116.
2. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – Т. 1. – М. : Наука, 1968. – 470 с.
3. Варламов В. А. Полиграф «детектор лжи» / В. А. Варламов. – Краснодар : Сов. Кубань, 1999. – 350 с.
4. Семенов В. В. Правовые, тактические и методические аспекты использования полиграфа в уголовном судопроизводстве : [учеб. пособие] / В. В. Семенов, Л. Н. Иванов. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 184 с.
5. Ухтомский А. А. Доминанта как интегральный образ / А. А. Ухтомский // Доминанта. – СПб. : Юрид. центр. Пресс, 2002. – 448 с.
6. Словник іншомовних слів / за ред. акад. АН УРСР О. С. Мельничука. – К. : Голов. ред. укр. радян. енцикл., 1985. – 966 с.
7. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості [Електронний ресурс] / Н. В. Ліфарєва. – Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/3208/86>.